

Deltion of the Christian Archaeological Society

Vol 32 (2011)

Deltion ChAE 32 (2011), Series 4

Un site byzantin inconnu à Lukouvouno de la Laconie des éléments sur l' enquête archéologique récente

Καλλιόπη Π. ΔΙΑΜΑΝΘΗ

doi: [10.12681/dchae.689](https://doi.org/10.12681/dchae.689)

To cite this article:

ΔΙΑΜΑΝΘΗ Κ. Π. (2014). Un site byzantin inconnu à Lukouvouno de la Laconie des éléments sur l' enquête archéologique récente. *Deltion of the Christian Archaeological Society*, 32, 19–32. <https://doi.org/10.12681/dchae.689>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Μία άγνωστη βυζαντινή θέση στο Λυκοβουνό της
Λακωνίας. Στοιχεία από την πρόσφατη
αρχαιολογική έρευνα

Καλλιόπη ΔΙΑΜΑΝΤΗ

Δελτίον ΧΑΕ 32 (2011) • Σελ. 19-32

ΑΘΗΝΑ 2011

Καλλιόπη Π. Διαμαντή

ΜΙΑ ΑΓΝΩΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΘΕΣΗ ΣΤΟ ΛΥΚΟΒΟΥΝΟ ΤΗΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΣΦΑΤΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ*

Στο λόφο του Λυκοβουνού, στο κεντρικότερο τμήμα της λακωνικής κοιλάδας του Ευρώτα, η πρόσφατη έρευνα αποκάλυψε σημαντικά ευρήματα, που προσδιορίζουν την ύπαρξη μιας νέας βυζαντινής θέσης με περίοδο ακμής από το 10ο έως το 15ο αιώνα. Τα ευρήματα αυτά σε συνάρτηση με τις ιστορικές μαρτυρίες πιστοποιούν τη σύνδεση του τόπου με τους Παλαιολόγους, προσδίδοντας νέα ενδιαφέροντα στοιχεία στη βυζαντινή ιστορία της Λακωνίας.

On the hill of Lykovouno, located in the heart of the Laconian valley of Eurotas, recent research has revealed important finds establishing the existence of a new Byzantine site, which flourished from the 10th to the 15th century. These finds in conjunction with historical testimony attest to the region's connection to the Palaeologi, providing interesting new facts about the Byzantine history of Laconia.

Στα νοτιοανατολικά της Σπάρτης, στο κεντρικότερο τμήμα της λακωνικής κοιλάδας, βρίσκεται το Λυκοβουνό, ένας επιμήκης όγκος, πρόβουνος του Ταϋγέτου με χαμηλούς λόφους (μεγ. ύψους 516 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας), ο οποίος εκτείνεται σε μήκος 25 χλμ. περίπου ανατολικά της λακωνικής πεδιάδας από τη θέση Πυρί του Δήμου Φάριδος μέχρι τα όρια του Δήμου Σκάλας¹. Τη λοφοσειρά ακολουθεί παράλληλα ο ρους του ποταμού Ευρώτα με την ονομασία Βασιλοπόταμος, ο οποίος διασχίζει ένα γραφικό φαράγγι 20 χλμ. περι-

που, το Βασιλοπέραμα², που σχηματίζεται ανάμεσα στα βουνά και εκβάλλει στο δυτικό άκρο του μυχού του λακωνικού κόλπου, στον όρμο των Τρινήσων. Ο περιηγητής W. Leake, που επισκέφθηκε τη Λακωνία το 1805, αναφέρεται στο Λυκοβούνι, έναν μακρύ και βραχώδη πρόβουνο του Ταϋγέτου, που οριοθετεί στα νότια την πεδιάδα του Μυστρά³. Στο τμήμα της λοφοσειράς που βρίσκεται στα βορειοανατολικά του χωριού Δαφνί διακρίνεται ένας εκτεταμένος ερειπιώνας⁴ (Εικ. 1) με αρχαιολογικά κατάλοιπα που καταγράφουν την ιστο-

Λέξεις κλειδιά

10ος-15ος αιώνας.
Πελοπόννησος, Λακωνία.
Τοπογραφία.
Βυζαντινή θέση.

Keywords

10th-15th century.
Peloponnese, Laconia.
Topography.
Byzantine site.

* Το άρθρο αυτό αποτέλεσε αντικείμενο ανακοίνωσής μου στο Διεθνές Συνέδριο *Η Σπάρτη και η Λακωνία από τα προϊστορικά μέχρι τα νεότερα χρόνια*, που διοργανώθηκε από την Έφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, την 5η Έφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, τη Βρετανική Σχολή Αθηνών και το Πανεπιστήμιο Nottingham στη Σπάρτη, στις 17-20 Μαρτίου 2005, Πρακτικά (υπό έκδοση).

¹ R. Baladié, *Le Péloponnèse de Strabon. Étude de Géographie historique*, Παρίσι 1980, 204-205. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστορία του Γερακίου*, Αθήνα 1982, 36, 38.

² Για το όνομα του Ευρώτα από τον ρουν του ποταμού μέχρι των εκβολών του βλ. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Ευρώτας. Ονοματολογικά», Πρακτικά του Έκτακτου Πνευματικού Συμποσίου, Από

την φωτεινή κληρονομία του Μυστρά στην τουρκοκρατία, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 16, Αθήνα 1990, 361-416. Ειδικότερα για τις ονομασίες Βασιλοπόταμος, Βασιλοπέραμα βλ. 394 κ.ε.

³ «...a long and lofty counterfort of Mount Taygetum called Lykovúni, which bounds the plain of Mistrá on the south», W. M. Leake, *Travels in the Morea*, τ. Ι, Λονδίνο 1830 (ανατ. Amsterdam 1968), 190-191.

⁴ Σ. Μυλωνάκος, *Το Δαφνί της Σπάρτης και τα γύρω χωριά (Ιστορική, κοινωνιογραφική και λαογραφική μελέτη)*, Αθήνα 1966, 41 κ.ε. Κ. Διαμαντή, «Κροκέες Λακωνίας. Η αναζήτηση μιας βυζαντινής θέσεως και οι εκκλησίες του οικισμού». *ΛακΣπ* 12 (1994), 396-398. Γ. Πίκουλας, «Τα όρια της Μητροπόλεως Μονεμβασίας», *ΛακΣπ* 13 (1996), 396, σημ. 14.

Εικ. 1. Λυκοβουνό. Κτηριακά κατάλοιπα στην κορυφή του λόφου.

ρία της ανθρώπινης παρουσίας στο χώρο από την αρχαιότητα έως την εγκατάλειψή του, στα μέσα του 19ου αιώνα.

Το όνομα του Λυκοβουνού, κατά την τοπική παράδοση, σημαίνει το βουνό των λύκων⁵. Ο ιστορικός Ernst Curtius θεωρεί ότι προϋποθέτει αρχαία λατρεία του θεού Απόλλωνα με την προσωνυμία «Λύκειος Απόλλων»⁶. Θα μπορούσε όμως ετυμολογικά να προέρχεται από το λύκηβουνός δηλαδή το βουνό του φωτός⁷. Και με την έννοια αυτή, λογική φαίνεται η σύνδεσή του με τον Απόλλωνα, το θεό του φωτός⁸.

Τίποτα δεν γνωρίζουμε για την αρχή της ιστορίας του Λυκοβουνού, αφού οι γραπτές πηγές σιωπούν, οι επιγραφικές μαρτυρίες λείπουν και ο τόπος δεν έχει γνωρίσει ανασκαφική διερεύνηση. Από τις μέχρι σήμερα

μελέτες δεν προκύπτει ταύτιση του οικισμού αυτού με κάποια από τις αναγραφόμενες πόλεις στην τοπογραφική επισκόπηση της περιοχής⁹. Οι πλησιέστερες στην περιοχή πόλεις των Ελευθερολακώνων είναι οι Γερόνθρες (Γεράκι) και το Γύθειο¹⁰. Ωστόσο, διάσπαρτη επιφανειακή κεραμική ρωμαϊκών, υστερορωμαϊκών και πρωτοβυζαντινών χρόνων, που εντοπίστηκε από την υπογράφουσα, αποτελεί ένδειξη για τη χρήση του χώρου σε αυτές τις περιόδους. Τα αίτια της παρακμής των αρχαίων πόλεων και οικισμών της Λακωνίας αποδόθηκαν από τους ιστορικούς στις φυσικές καταστροφές και τις βαρβαρικές επιδρομές: σεισμοί, λοιμοί, λεηλασίες και εγκαταστάσεις ξένων λαών συντέειναν στην ερήμωση του τόπου¹¹. Από τα τέλη του 6ου έως και τον 9ο αιώνα η ιστορία της Λακωνικής είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την εισβολή και τη σταδιακή εγκατάσταση των Σλάβων στα εδάφη της¹². Στις αρχές του 9ου αιώνα το ενδιαφέρον του κράτους στρέφεται στην Πελοπόννησο, στο πλαίσιο μιας προγραμματισμένης πολιτικής για την αναδιοργάνωση των περιοχών που είχαν ταλαιπωρηθεί από τις σλαβικές επιδρομές. Ιδρύεται το Θέμα της Πελοποννήσου και γίνονται προσπάθειες για την ανοικοδόμηση των πόλεων και τη δημογραφική ανάκαμψη του πληθυσμού τους. Η Λακεδαιμονία ξανακίτζεται και αποκαθίσταται η επισκοπή της, η οποία πλέον υπάγεται στη νεοσύστατη μητρόπολη Πατρών¹³.

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η εγκατάσταση κατοίκων στο λόφο του Λυκοβουνού θα πρέπει να τοποθετηθεί σε αυτά τα χρόνια και να συνδεθεί με τα συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, τα οποία σηματοδότησαν την έναρξη μιας νέας εποχής στην περιοχή αυτή της Πελοποννήσου.

Ο λόφος, παρόχθιος του Ευρώτα και προφυλαγμένος από τα γύρω βουνά, τον Ταύγετο και τον Πάρωννα, έχει

⁵ Μυλωνάκος, ό.π., 41.

⁶ E. Curtius, *Peloponnesos* II, 1852, 266.

⁷ H. Liddell - R. Scott - A. Κωνσταντινίδης, *Μέγα λεξικόν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, χ. χθ. - χ. τ., τ. Α', 503, τ. Γ', 63.

⁸ Στο ίδιο, τ. Γ', 63.

⁹ H. A. Ormerod, «Laconia. Topography», *BSA* 16 (1909-1910), 68-70. H. Waterhouse - R. Hope Simpson, «Prehistoric Laconia», *BSA* 55 (1960), 82-106. F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, Οξφόρδη 1979, τ. I, 554-555. Ν. Παπαχατζής, *Πανσανίου Ἑλλάδος περιήγησης. Κορινθιακά-Λακωνικά*, Αθήνα 1976, τ. III, 21.2-9, 22.1-7.

¹⁰ A. Gitti, *RendLinc* VI.15 (1939), 189 κ.ε. U. Kahrstedt, *Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit*, Βιέννη 1954, 203-220. G. W. Bowersock, *JRS* 51 (1961), 112 κ.ε. I. Γ. Ταϊφάκος,

Ἑλληνικός Λόγος 1 (1973), 345 κ.ε. Παπαχατζής, ό.π., 21.7.

¹¹ Α. Αβραμέα, «Η παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησος», *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.)*, Αθήνα 1999, 9-18.

¹² Η. Αναγνωστάκης, «Οι πελοποννησιακοί σκοτεινοί χρόνοι: Το σλαβικό πρόβλημα. Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου ή της έρευνας», *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου*, ό.π., 19-33. Α. Λαμπροπούλου - Η. Αναγνωστάκης - Β. Κόντη - Α. Πανοπούλου, «Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους «σκοτεινούς αιώνες», *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*. ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 9, Αθήνα 2001, 189-229.

¹³ Β. Κόντη, «Η βυζαντινή Πελοπόννησος», *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου*, ό.π., 35-58.

Εικ. 2. Λυκοβουνό. Γενική άποψη της ανασκαφής του Αγίου Γεωργίου.

σωστά επιλεγεί για τη δημιουργία μεσαιωνικού οικισμού. Η θέση του στο πιο επίκαιρο σημείο του λακωνικού χώρου, ανάμεσα στον Μυστρά και τη Μονεμβασία, το επίνειο του Δεσποτάτου σε σχέση με την πρωτεύουσα, υπήρξε προνομακή για την ανάπτυξη του οικισμού στα υστεροβυζαντινά χρόνια. Η οικιστική συγκέντρωση χωρίζεται σε δύο ενότητες. Η μία καταλαμβάνει την κορυφή του λόφου και τη νοτιοδυτική παρυφή του και η άλλη απλώνεται στη βόρεια πλαγιά του. Και στις δύο οικιστικές ενότητες υπάρχουν ερείπια πολλών κτισμάτων, που ο προσδιορισμός τους δεν δύναται να οριστεί, εφόσον σωροί από πέτρες και άγρια βλάστηση εμποδίζουν την ακριβή ταύτισή τους. Σε ορισμένα σημεία διακρίνονται δεξαμενές επιμελημένης τεχνικής καθώς και τοίχοι βυζαντινής κατασκευής. Ενδιαφέρον παρουσιάζει στη νότια οικιστική ενότητα ένας μεγάλος ερειπωμένος μονόχωρος ναός με ημικυκλική αψίδα ιερού βήματος, ο οποίος είναι κτισμένος με αμελώς κατεργασμένους εγχώριους σχιστόλιθους και παρεμβολή κατά διαστήματα μονής σειράς πλίνθων στους οριζόντιους αρμούς, καθώς και πλίνθων σε διάφορα σχήματα, όπως Π, Π, Λ, Κ, Γ στους κάθετους. Η τοιχοποιία αυτή, η οποία προσιδιάζει σε κτίσματα της πρώτης χιλιετίας, καθώς και συγκριτικά παραδείγματα

από τον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο, συνηγορούν για τη χρονολόγηση του μνημείου γύρω στο 10ο αιώνα¹⁴.

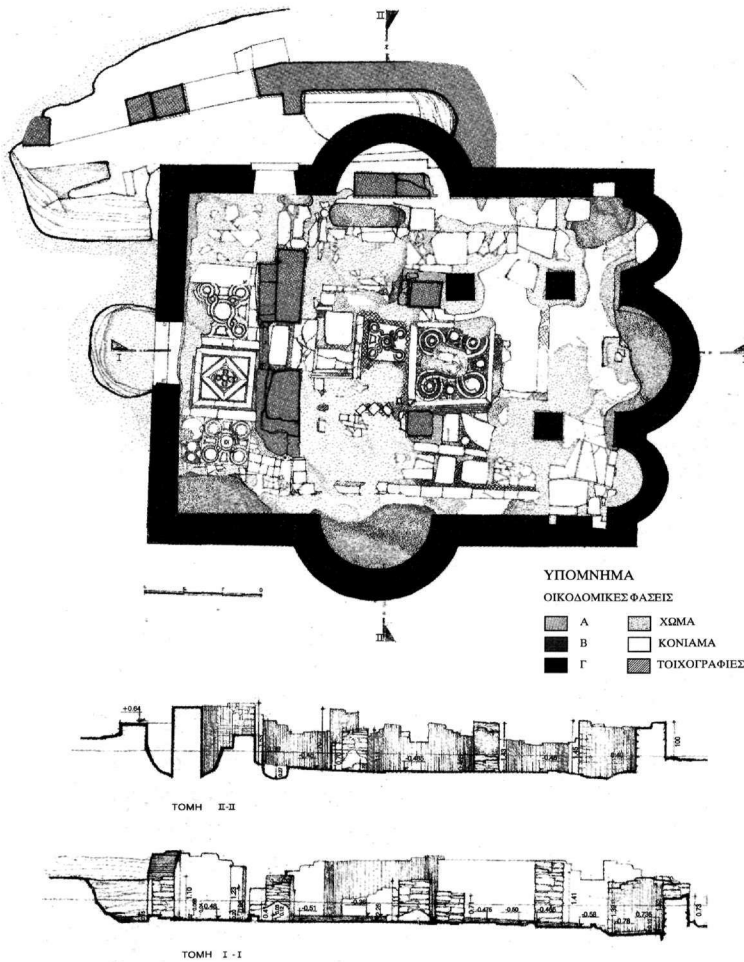
Από την ύπαρξη τμημάτων αναλημματικών τοίχων στο νότιο, το δυτικό και το βόρειο όριο του οικισμένου χώρου επιβεβαιώνεται η ύπαρξη περιμετρικής οχύρωσης, απαραίτητης για την προστασία από τον κίνδυνο επίθεσης. Από κάποιο σημείο της νότιας πλευράς θα πρέπει πιθανότατα να γινόταν και η είσοδος στο χώρο μέσω του βασικού δρόμου που κατέληγε στην κορυφή του λόφου, αφού διέσχιζε το πλάτωμα. Εκτός από το δρόμο αυτό, δίκτυο από μικρά μονοπάτια προσέφεραν πρόσβαση στα κτήρια οδεύοντας σε κάποια δεύτερη είσοδο, που θα είχε πρόσβαση πιθανόν από την οικιστική ενότητα της βόρειας πλαγιάς του λόφου.

Την ακμή του Λυκοβουνού στα βυζαντινά χρόνια καθορίζει σπουδαίο χριστιανικό οικοδόμημα (Εικ. 2), στο ψηλότερο σημείο του, το οποίο αποκάλυψε περιορισμένης έκτασης ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 1996 από την 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Σπάρτης με την επίβλεψη της υπογράφουσας¹⁵. Το έναυσμα για την έρευνα έδωσε απολυθέν «Υπέρ τής Έκκλησίας και Χώρας τής Μονεμβασίας» χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου, του έτους 1314 (;) (το γνωστό ως

¹⁴ Π. Βοκοτόπουλος, *Η Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική εις τήν δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και τήν Ήπειρον. Από τού τέλους του 7ου μέχρι*

του τέλους του 10ου αιώνας, Θεσσαλονίκη 1975, 143, σημ. 4, 184.

¹⁵ ΑΔ 51 (1996), Χρονικά, 175-180, σχέδ. 1, πίν. 57α-β, 58α-β.

Εικ. 3. Λυκοβουνό. Ανασκαφή της μονής του Αγίου Γεωργίου. Κάτοψη και τομές I-I, II-II.

του 1293 από λανθασμένη προφανώς ανάγνωση της χρονολογίας)¹⁶, του οποίου συγκεκριμένο χωρίον με την παράθεση *έν τύπω περιγραφικῶ* της οροθετικής γραμμής

¹⁶ Η γνησιότητα του χρυσόβουλλου, γνωστού ως Α (EBA Ms 1462) για πολλά χρόνια είχε αμφισβητηθεί. Είχε μάλιστα υιοθετηθεί η άποψη ότι ήταν πλαστό έγγραφο, αντίγραφο χρυσόβουλλου, γνωστού ως Β (BM Ms 80 = ΧΑΕ 3570). Η χάλκευσή του είχε αποδοθεί στο «νοθευτή κειμένων και εγγράφων» του 16ου αιώνα Μακάριο Μελισσηνό. Η Χάρις Καλλιγά με διεξοδική μελέτη ανέτρεξε τα επιχειρήματα κατά της γνησιότητάς του, κατέδειξε ότι η πλαστογραφία του δεν ήταν εφικτή και κατέληξε στην άποψη ότι η έκδοσή του έγινε τον Ιούνιο ή τον Ιούλιο του 1314. F. Dölger, «Ein literarischer und diplomatischer Fälscher des 16. Jahrhunderts, Metropolit Makarios von Monembasia», *Festgabe Otto Glauing*, Λειψία 1936, 25-35 (ελλην. μτφρ. Ο. Λαμφίδης, *Είς κατά τόν 16ον αιώνα νοθευτής κειμένων και εγγράφων, ό Μακάριος Μελισσηνός*, Αθήνα 1938, 1-21). St. Binon, «L'histoire et la légende de deux chrysbulles d'Andronic

μής της μητρόπολης Μονεμβασίας με αυτή της Λακεδαιμονίας αναφέρει την *σεβασμίαν μονήν τήν εις όνομα τιμωμένην του Αγίου Γεωργίου και έπικεκλημένην του Λυκοβουνου*¹⁷.

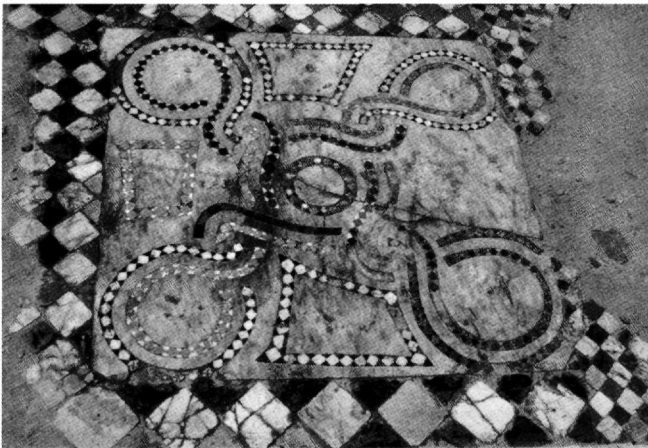
Στο χώρο όπου έγινε η ανασκαφή είχαν από παλαιότερα επισημανθεί χρήσιμα στοιχεία, τα οποία προδίδαν την ύπαρξη εκκλησιαστικού μνημείου¹⁸. Σκοπός της πρώτης αυτής διερεύνησης ήταν η πιθανή ταύτιση του μνημείου με την αναφερόμενη στο χρυσόβουλλο μονή. Το οικοδόμημα που αποκαλύφθηκε έχει διαστάσεις 12,80x10 μ. περίπου και αποδίδει τρεις κύριες κτηριακές φάσεις (Εικ. 3). Στην πρώτη φάση προσδιορίζεται ναός στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς δίστυλου με νάρθηκα στα δυτικά και με διακοσμητικό δάπεδο από πολυτελή πολύχρωμα μάρμαρα σε ποικιλία σχεδίων. Το δάπεδο, το οποίο σώζεται αποσπασματικά, αποτελείται στο κεντρικό κλίτος και στο νάρθηκα από ορθογώνια διάχωρα, περίτεχνα διακοσμημένα με γεωμετρικές συνθέσεις, στις οποίες υπερέχει το θέμα των «πέντε άρτων» γνωστό και ως «πενταόμφαλον» ή «πεντάκυκλον»¹⁹ (Εικ. 4), με πλαίσια από ποικιλόχρωμες διακοσμητικές ταινίες. Το κεντρικό μεγάλο θέμα του κυρίως ναού είναι μία διακοσμητική σύνθεση εργασμένη με πολύ φροντίδα, η οποία εγγράφεται σε ορθογώνιο πλαίσιο (Εικ. 5). Απαρτίζεται από σύμπλεγμα πέντε κύκλων, ανάμεσα στους οποίους τοποθετούνται δίσκοι λευκού μαρμάρου ενώ τα κενά πληρούν φολιδωτά και ρομβοειδή κοσμήματα. Ιδιαίτερα εντυπωσιακό είναι το κεντρικό διάχωρο του νάρθηκα, το οποίο σχηματίζει μεγάλο κόκκινο ρόμβο σε μαύρο φόντο, ο οποίος περικλείει λευκό δίσκο· στο δίσκο εγγράφεται πεντάκυκλο (Εικ. 6), ενώ στον κεντρικό μεγάλο κύκλο διαμορφώνεται πλέγμα λημνίσκου. Πρόκειται για κόσμημα ιουδαϊκής προέλευσης με αποτροπαϊκό χαρακτήρα, το οποίο χρησιμοποιήθηκε

Π en faveur de Monembasie. Macaire ou Phrantzès?», *EO* 37 (1983), 274-311. X. Καλλιγά, *Η βυζαντινή Μονεμβασία και οι πηγές της ιστορίας της*, Αθήνα 2003, 301-316, 351, αριθ. 17, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁷ F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata Graeca medii aevi sacra et profana*, τ. V, Vindobonae 1887, 155-161, ειδικ. 160. Binon, ό.π., 306-311, ειδικ. 310. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, τ. IV, Μόναχο, Βερολίνο, αριθ. 2238.

¹⁸ Όπως, π.χ. οικοδομικά κατάλοιπα βυζαντινών χρόνων, βυζαντινή κεραμική, μαρμάρινες ψηφίδες, ένα μαρμάρινο ανάγλυφο αρχιτεκτονικό μέλος μεσοβυζαντινών χρόνων κ.ά. (ΑΔ 51 (1996), Χρονικά, 175-176).

¹⁹ S. Eyice, «Two Mosaic Pavements from Bithynia», *DOP* 17 (1963), 381 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Εικ. 4. Λυκοβουνό. Ανασκαφή της μονής του Αγίου Γεωργίου. Το δάπεδο του κεντρικού κλίτους του ναού (α' οικοδομική φάση). Λεπτομέρεια.

Εικ. 5. Λυκοβουνό. Ανασκαφή της μονής του Αγίου Γεωργίου. Το κεντρικό θέμα του δαπέδου του κυρίως ναού (α' οικοδομική φάση).

αποκλειστικά στη γλυπτική κυρίως κατά τον 11ο αιώνα με σπανιότατες τις εξαιρέσεις σε μαρμαροθετήματα²⁰. Στα πλάγια κλίτη η διάστρωση του δαπέδου περιορίζεται σε ορθογώνιες μαρμαρίνες πλάκες διαφόρων μεγεθών πλαισιωμένες με διακοσμητικές ταινίες, ενώ το δάπεδο στο ιερό βήμα καλύπτεται με μεγάλες σχεδόν ορθογωνισμένες γκρίζες λίθινες πλάκες.

Τα διακοσμητικά θέματα έχουν εκτελεσθεί με την ενθετική και παραθετική μορφή της τεχνικής του *opus sectile*²¹. Για την κατασκευή του δαπέδου έχουν χρησιμοποιηθεί μάρμαρα λευκά, κυανο-τεφρόλευκα Πεντέλης με φλεβώσεις και τοπικά στίγματα, λευκά Δολιανών Αρκαδίας με τόνους προς το κυανότεφρο, τεφρόμαυρα με λεπτότατα στρωματίδια τελειώς μελανά Αγίου Πετρου Αρκαδίας, έντονα ερυθρά κρυσταλλικά Μάνης «*rosso antico*», μελανά Ταινάρου –«*ταιναρία λίθος*» ή «*pero antico*»– κυανότεφρα κρυσταλλικά Βρεσθένων Λακωνίας, σε μικρές ποσότητες πράσινα Τήνου, γκρι ντόπιοι μαρμαρόλιθοι, σποραδικά το τοπικό πορφυριτικό πέτρωμα «*κροκεάτης λίθος*» και κρούστες από υποκίτρινη υαλόμαζα²². Σε μερικά

Εικ. 6. Λυκοβουνό. Ανασκαφή της μονής του Αγίου Γεωργίου. Το δάπεδο του νάρθηκα του ναού (α' οικοδομική φάση).

²⁰ Γ. Δημητροκάλλης, «Λακωνικοί λημνίσκοι», *ΛακΣπ* 16 (2002), 229-248.

²¹ Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Η τεχνική του opus sectile στην εντοιχία διακόσμηση. Συμβολή στη μελέτη της τεχνικής από τον 1ο μέχρι τον 7ο μ.Χ. αιώνα με βάση τα μνημεία και τα κείμενα*, Θεσσαλονίκη 1980, 3-19.

²² Ι. Ε. Παπαγεωργιάκης, *Τά εις τήν μαρμαρικήν τέχνην χρήσιμα πετρώματα τής Ελλάδος*, Αθήνα 1966 (ανάτυπον εκ των *Γεωλογικών Χρονικών τών Ἑλληνικῶν Χώρων* 18 (1967), 193-270). Δ. Α.

σημεία τα μάρμαρα παρουσιάζουν ενδείξεις μεταγενέστερων επισκευών, που είναι ενδεχόμενο να είχαν εκτελεσθεί στην επόμενη οικοδομική φάση. Η σύγκριση του μαρμαρόστρωτου δαπέδου του Λυκοβουνού, τυπολογικά και μορφολογικά, με αντίστοιχα δάπεδα σημαντικών μνημείων της μέσης βυζαντινής περιόδου, όπως της Νέας Μονής Χίου (11ος αι.), του καθολικού της μονής Κοίμησης στη Λέχοβα Κορινθίας (11ος-12ος αι.), του παλαιού νάρθηκα της μονής του Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα (11ος-12ος αι.), του ναού του Αγίου Νικολάου Μύρων στη Μικρά Ασία (11ος αι.), του μασωλείου του Orchan Gazi στην Προύσσα (11ος αι.) και της βασιλικής του Torcello²³, μας επιτρέπει να το εντάξουμε μέσα στα ίδια χρονικά πλαίσια. Πρόκειται για έργο εξαιρετικής τέχνης και από τα ελάχιστα παραδείγματα στο είδος του για το γεωγραφικό χώρο στον οποίο ανήκει. Η πολυτελής μαρμαρίνη επένδυση του δαπέδου και το μέγεθός της μαρτυρούν για την ύπαρξη μνημειώδους κτίσματος, το οποίο αντανακλά το γενικότερο κοινωνικό και ιδεολογικό κλίμα της εποχής και τεκμηριώνουν αναμφίβολα την οικονομική ευρωστία αλλά κατά κύριο λόγο την πολιτισμική παρουσία του τόπου σε συγκεκριμένη εποχή της ιστορίας του, όταν σαπαίνουν οι γραπτές πηγές.

Ενισχυτικά στοιχεία για τη χρονολόγηση του κτηρίου στον 11ο-12ο αιώνα είναι γλυπτά τέμπλου (Εικ. 7 και 8), τα οποία, σύμφωνα με τεχνοτροπικά και θεματολογικά δεδομένα, χρονολογούνται την εποχή αυτή²⁴, ένα μαρμαρίνο ανάγλυφο περίθυρο (Εικ. 9) διακοσμημένο με ελικοσειδείς βλαστούς, αντίνωτα ημίφυλλα άκανθας και αλυσοσειδείς πλοχμούς σε επιπεδόγλυφη τεχνική, το οποίο θυμίζει έργα του μαρμαρά Νικήτας²⁵ και, σύμφωνα με τις διαστάσεις του, φαίνεται να προσαρμόζεται με ακρίβεια στο μαρμαρίνο κατώφλι της δυτικής θύρας. Ένα χάλκινο νόμισμα,

7. Λυκοβουνό. Ανασκαφή της μονής του Αγίου Γεωργίου. Κιονόκρανο κιονίσκου τέμπλου (α' οικοδομική φάση).

μισό τεταρτηρό του Μανουήλ Α' Κομνηνού (1143-1180)²⁶, βρέθηκε πάνω στο δάπεδο του νότιου τμήματος του κυρίως ναού.

Κισκύρας, «Τα χαλκούχα μεταλλεύματα Απιδέας και Κροκεών Λακωνίας», *ΛακΣπ* 7 (1983), 203-215. Α. Μόσχου - Στ. Ραυτοπούλου - Θ. Χατζηθεοδώρου, «Λίθος ερυθρός ταινάριος. Τα αρχαία λατομεία στον Προφήτη Ηλία Δημαρσίτικων Μάνης και η περιοχή τους», *ΑΔ* 53 (1998), Μελέτες, 267-288. Μ. Tsouli, «Contribution to the Study of the Ancient Marble Quarries of the Mani Peninsula, SW Laconia, Peloponnese, Greece: the Case of the Quarry of White Marble at the Site Aspri Plaka, Charouda, Pyrgou Dirou and of the Quarry of Cipollino Verde Tenario at the Site Paliros-Kourelou, near Cape Tainaron», *Proceedings of the XIth Symposium on Mediterranean Archaeology, Istanbul Technical University* (επιμ. Çiğdem Özkan Aygün) BAR IS 1900, Αγγλία 2009, 396-403.

²³ Α. Orlandos, *Monuments byzantins de Chios*, τ. II, Planches, Αθήνα 1930, πίν. 21. Χ. Μπούρας, *Νέα Μονή της Χίου. Ιστορία και αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1981, 66, 166, 167, εικ. 44, 71α, β, 141, 142. Α. Κ.

Ορλάνδος, «Οι ναοί τῶν Ταρσινῶν καὶ τῆς Λέχοβας», *ΑΒΜΕ Α'* (1935), 95 κ.ε., εικ. 8 (Μονή Λέχοβας). Ο ίδιος, «Ἡ Μονή τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ παραλάυρια αὐτῆς», *ΑΒΜΕ Ε'* (1939-40), 67-69, εικ. 19, 20. Yıldiz Demiriz, Demre'deki Aziz Nikolaos Kilisesi, *TürkArkDerg* XV-1 (1966), 13-21, πίν. 8, 9, 22-28, 33, 36, 37. O. Feld, «Die Innenausstattung der Nikolaoskirche in Myra», *Ist-Forsch* 30 (1975), 394 κ.ε., πίν. III, 1, 129c, 130. Eyice, *ό.π.*, 374-378, εικ. II, V και 13 (Orchan Gazi). X. Barral - I. Alter, *Les mosaïques de pavements médiévales de Venise, Murano, Torcello*, Παρίσι 1985, 83-88, πίν. 183, 185, 189, 190, 192, 194 (Torcello).

²⁴ *ΑΔ* 51 (1966), Χρονικά, 179, σημ. 46-48.

²⁵ Ν. Δρανδάκης, «Νικήτας Μαρμαράς (1075)», *Δωδώνη* 1 (1972), πίν. IIβ, IXα, X, XIα.

²⁶ C. Morrison, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque nationale*, τ. II: (711-1204), Παρίσι 1970, 719, πίν. C.AE/02.

Εικ. 8. Λυκοβουνό. Ανασκαφή της μονής του Αγίου Γεωργίου. Απότμημα θωρακίου (α' οικοδομική φάση).

Η ανέγερση του αρχιτεκτονήματος και η διακόσμησή του παραπέμπουν σε λαμπρή χορηγία τοπικών αξιωματούχων της Διοίκησης και της Εκκλησίας με αγροτική οικονομική βάση, που θα είχαν προφανώς διασυνδέσεις με την Πρωτεύουσα ή με τα μεγάλα κέντρα της αυτοκρατορίας. Είναι άλλωστε τεκμηριωμένο από τα μνημεία και τις επιγραφικές μαρτυρίες τους, από τα έργα τέχνης και από τις γραπτές πηγές ότι οι αριστοκρατικές χορηγίες κατέχουν εξέχουσα θέση την εποχή των Κομνηνών και ξεχωρίζουν για το μέγεθος των κατασκευών και την πολυτέλεια των υλικών. Επίσης, διακρίνονται για την επιλογή εκ μέρους των χορηγών σπουδαίων τεχνιτών με καλλιτεχνική παιδεία και θρησκευτική γνώση²⁷.

Στη δεύτερη κτηριακή φάση (Εικ. 3), στην οποία φαίνεται ότι διατηρήθηκαν οι μαρμαρίνες πλακοστρώσεις του δαπέδου, θα πρέπει να ανήκει ναός απλής αρχιτεκτονικής μορφής, πιθανώς μία τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα στα δυτικά, σύμφωνα με τα σωζόμενα, ο οποίος ακολουθεί το περίγραμμα του αρχικού κτηρίου. Τα υπολείμματα της ζωγραφικής που διατηρούνται στους πεσσούς και τους τοίχους (Εικ. 10) και τα οποία χρονολογούνται, με βάση την τεχνοτροπία τους, πολύ πιθανόν στο 13ο-14ο αιώνα, αποτελούν *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση του δεύτερου ναού. Ένα αξιοπρόσεκτο στοιχείο του ναού αυτού είναι το κατώφλι του δυτικού θυραίου ανοίγματος του κυρίως ναού, το οποίο αποτελεί γκρι μαρμαρόλιθος με ανάγλυφες παραστάσεις στη δυτική πλευρά του. Πρόκειται για σκηνές άγριων ζώων που καταδιώκουν ήμερα, με τη συμβολική σημασία της πάλης του κακού με το αγαθό, οι οποίες προέρχονται από το ζωικό θεματολόγιο της ανατολικής τέχνης και είναι ιδιαίτερα συχνές στη βυζαντινή διακοσμητική με πολλά παραδείγματα στο 10ο, 11ο και 12ο αιώνα²⁸.

Η τομή που έγινε εξωτερικά του νότιου τοίχου του δεύτερου κτηρίου αποκάλυψε τμήμα τοίχου δεξαμενής επιχρισμένου με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι) (Εικ. 3). Από την προέκταση της έρευνας δυτικότερα της δεξαμενής εντοπίστηκαν πεσσοί, από τους οποίους οι δύο ψηλότεροι, οι οποίοι σχημάτιζαν τοξωτό άνοιγμα, φέρουν κεραμοπλαστικά κοσμήματα από οδοντωτές ταινίες και διασώζουν στην εσωτερική επιφάνειά τους ίχνη τοιχογραφιών βυζαντινών χρόνων. Στον ίδιο χώρο αποκαλύφθηκε τάφος, του οποίου το δάπεδο είναι κατασκευασμένο από σχιστόλιθους και βρίσκεται στη στάθμη του μαρμαρόστρωτου δαπέδου. Μέσα στον τάφο βρέθηκε ένας ακέραιος σκελετός, ακτέριστος, γεγονός που καθιστά τη χρονολόγησή του προβληματική.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν βάσιμες ενδείξεις για την ταύτιση της πρώτης και της δεύτερης φάσης του μνημειακού συνόλου με την περιώνυμη μονή του Αγίου Γεωργίου του Λυκοβουνού, ένα από τα τότε ιερά καθιδρύματα που, μαζί με τους γύρω οικισμούς, υπαγορεύουν σε συγκεκριμένο χωρίον του αυτοκρατορικού εγγράφου τα όρια των μητροπόλεων Λακεδαιμονίας και Μονεμβασίας. Η ολοκλήρωση της ανασκαφής, έχω

²⁷ R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική* (μτφρ. Φ. Μαλλούχου-Τουφάνο), Αθήνα 1998, 405, 507.

²⁸ V. Lasareff, «Trois fragments d'epistyles peintes et le templon

byzantin», *ΔΧΑΕ Δ'* (1964-1965), 125-126. Α. Κ. Ουράνδος, «Τό τέμπλον τῆς Ἁγίας Θεοδώρας Ἄρτης», *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-1973), 489-490.

Εικ. 9. Λυκοβουνό. Ανασκαφή της μονής του Αγίου Γεωργίου. Μαρμάρινο ανάγλυφο περίθυρο (α' οικοδομική φάση).

τη γνώμη, θα πιστοποιήσει αναμφισβήτητα την ορθότητα της άποψης αυτής.

Η καλλιέργεια του μοναχικού ιδεώδους στη Λακωνία προσδιορίζεται χρονικά στο 10ο-11ο αιώνα και συνδέεται οπωσδήποτε με την ιεραποστολική δράση του οσίου Νίκωνα του «Μετανοείτε»²⁹, η οποία περιλαμβάνεται στο γενικότερο πλαίσιο του ενδιαφέροντος της κεντρικής πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας για περιοχές μερίζοντες σημασίας για τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας με προβλήματα εθνικής σύνθεσης και θρησκευτικής ασάφειας³⁰. Η μοναστική δραστηριότητα στην περιοχή αναπτύσσεται σημαντικά μετά την εκκλησιαστική αναδιοργάνωση του 11ου αιώνα με την προαγωγή της επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητρόπολη το 1082/3³¹ και αποτυπώνεται έντονα στο μεγάλο αριθμό των μονών που ιδρύονται κατά την περίοδο αυτή³². Η γεωγραφική ιδιομορφία της Λακωνικής, η δυνατότητα επικοινωνίας με τη θάλασσα, η επάρκεια ζωτικού οικονομικού χώρου και η σχετική ασφάλεια είναι βασικά κριτήρια για την ίδρυση και οργάνωση μοναστηριακών συνόλων στα βυζαντινά χρόνια.

Στην τρίτη οικοδομική φάση (Εικ. 3) αποδίδεται τρίκογχος ναός αθωνικού τύπου, δηλαδή σταυροειδής εγγεγραμ-

μένος με πλάγιους χορούς. Η ενιαία απόληξη των τοιχοποιιών σε ύψος 1,45 μ. από την επιφάνεια του δαπέδου και η κατασκευή τριών μόνο πεσσών για τη στήριξη της ανωδομής είναι στοιχεία από τα οποία προκύπτει ότι το νέο κτήριο έμεινε ημιτελές στο κατασκευαστικό στάδιο που αποκαλύφθηκε. Χρονολογείται πιθανόν στο 17ο αιώνα, αφού την εποχή αυτή εμφανίζονται για πρώτη φορά αθωνικού τύπου μοναστηριακοί ναοί στη Λακωνία, όπως π.χ. οι μονές της Ζερμπίτσας, των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, της Γόλας, των Αγίων Αναργύρων³³.

Δεν έχουν διαπιστωθεί οι λόγοι που οδήγησαν στην καταστροφή του πρώτου και του δεύτερου κτηρίου. Ιστορικές συγκυρίες σε συνδυασμό με ευτελή υλικά δομής, φυσικά φαινόμενα ή κάποιοι άλλοι δυσεργήνευτοι από τη μέχρι τώρα έρευνα λόγοι; Καθώς οι γραπτές πηγές δεν προσφέρονται, μόνο η συνέχιση της ανασκαφής και η συστηματική αρχαιολογική έρευνα στο χώρο θα μπορούσαν ίσως να δώσουν τις απαντήσεις που αναμένονται.

Η ανασκαφή απέδωσε σημαντικά κινητά ευρήματα: 1. Μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως κιονόκρανο με άβακα απλής μορφής διακοσμημένο στις τρεις πλευρές με μοιόμορφο ανθέμο με βαθιές πρισματικές γλυφές, των

²⁹ Οδ. Λαμφιδής, *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσιος Νίκων ὁ Μετανοείτε*, Αθήνα 1982. Α. Λαμπροπούλου, *Ὁ ασκητισμός στην Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο*, Αθήνα 1994, 39-41 και 72-73.

³⁰ Σ. Δ. Ἡμελλος, «Ἡ εθνική σημασία της δράσεως του οσίου Νίκωνος», *Πελοποννησιακά* 24 (1999), Παράρτημα, Μνήμη του Οσίου Νίκωνος του «Μετανοείτε», Αθήνα 1999, 65-75.

³¹ V. Laurent, «La date de l'érection des métropoles de Patras et de Lacedemon», *REB* 21 (1963), 136-139.

³² Α. Λαμπροπούλου - Η. Αναγνωστάκης - Β. Κόντη - Μ. Λεονταΐνη - Α. Πανοπούλου, «Ὁ μοναχισμός στην Πελοπόννησο. Τάσεις του ορθόδοξου μοναχισμού (9ος-20ός αιώνες)», Πρόγραμμα ιστορικής γεωγραφίας ΚΒΕ/ΕΙΕ, *Ὁ μοναχισμός στην*

Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 1996, 89-90.

³³ Α. Ανδροουλιδάκη, «Μονή Ζερμπίτσας», *Πελοποννησιακά* 15 (1984), 161-183, πίν. ΙΑ' - ΙΗ'. Δ. Γ. Κατσαφάνας, *Ζερμπίτσα. Τό ἱερόν καί σεβάσιμον μοναστήριον*, Αθήνα 1990. Τζ. Παπαγεωργίου - Δ. Χαράλαμπος, «Νεώτερα στοιχεία για τον τοιχογραφικό διάκοσμο του καθολικού της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στα Χρύσαφα Λακωνίας», *Ζ' Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών*, Πρακτικά, τ. Δ', Αθήνα 2007, 225-227. Θ. Κατσελάκης - Β. Ασημομύτης, *Το μοναστήρι της Γόλας Λακωνίας*, Αθήνα 1991. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, «Μονή Αγίων Αναργύρων Λακωνίας», *ΛακΣπ* 6 (1982), 457-518.

μέσων βυζαντινών χρόνων (Εικ. 7)³⁴. απότμημα από κοσμήτη ή στέψη θωρακίου από κόκκινο μάρμαρο που διακοσμείται με φυτικά θέματα σε επιπεδόγλυφη τεχνική, του 11ου-12ου αιώνα³⁵. απότμημα θωρακίου διακοσμημένο με φυτικά θέματα και χρήση τρυπανιού, η τεχνική του οποίου θυμίζει ψευδοσαρκοφάγους της μέσης βυζαντινής περιόδου (Εικ. 8)³⁶. θραύσμα μέλους άγνωστης χρήσης διακοσμημένο με συνεχόμενα κρινάνθημα, πιθανώς του 13ου αιώνα· θραύσμα μέλους άγνωστης χρήσης διακοσμημένο με καρδιόσχημα ανθέμια, τα οποία περικλείουν πεντάφυλλα με χρήση τρυπανιού στους ακραίους λοβούς. Το ανάγλυφο έχει εκτελεστεί με την τεχνική της κοίλης γλυφής κρυσταλλικής τομής και μπορεί να χρονολογηθεί πιθανώς στον 11ο αιώνα³⁷. απότμημα περιθωρώματος από πωρόλιθο διακοσμημένο με εγχάρακτα συνεχόμενα τρίγωνα, το οποίο θυμίζει προσκυνητάρια και περιθωρώματα εκκλησιών του κάστρου του Γερακίου και θα πρέπει να χρονολογηθεί μεταξύ του 12ου και του 14ου αιώνα³⁸.

2. Σπαράγματα τοιχογραφιών, από τα οποία τα καλύτερα διατηρημένα διασώζουν τμήμα του προσώπου και του φωτοστεφάνου αγίου, φωτοστεφάνους, χέρια, γράμματα επιγραφών, το αστέρι της Βηθλεέμ, ζώα, διακοσμητικά σχέδια υφασμάτων. Η τεχνοτροπική απόδοση και η χρωματική κλίμακα των σπαραγμάτων οδηγούν πιθανότατα στο 13ο-14ο αιώνα.

3. Όστρακα κεραμικής τοπικής παραγωγής από άβαφα χρηστικά αγγεία βυζαντινών χρόνων και άλλα από χονδροειδή χρηστικά αγγεία της εποχής της τουρκοκρατίας.

4. Μία χάλκινη τριγωνική πόρπη με διάτρητο σώμα που απολήγει κάτω σε δίσκο, του γνωστού τύπου Κορίνθου, και χρονολογείται από τα μέσα του 7ου αιώνα και πιθανώς μέσα στον 8ο αιώνα³⁹.

Εικ. 10. Λυκοβουνό. Ανασκαφή της μονής του Αγίου Γεωργίου. Τοιχογραφία στο βόρειο τοίχο του ναού (β' οικοδομική φάση).

5. Ένα χάλκινο νόμισμα, μισό τεταρτηρό του Μανουήλ Α' Κομνηνού (1143-1180)⁴⁰ και ένα χάλκινο νόμισμα τουρκικό του Mustafa Γ' (1757-1774)⁴¹.

6. Θραύσματα από γυάλινα αγγεία βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων.

Τα παραπάνω ευρήματα, τα οποία χρονολογούνται από τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους έως και το 19ο αιώνα πιστοποιούν τη μακροχρόνια ζωή του Λυκοβουνού⁴².

Σε μικρή απόσταση (50 μ. περίπου) βορειοανατολικά του εκκλησιαστικού οικοδομήματος, σε καιρία στρατηγική θέση, ένας πύργος «βίγλα» (Εικ. 11) φαίνεται να διασφαλίζει τον έλεγχο ολόκληρης της περιοχής. Πιθανώς προστάτευε τη μονή και επιπλέον χρησίμευε για τη μετάδοση οπτικών σημάτων. Είχε τη δυνατότητα όχι μόνο της επόπτευσης της πεδιάδας αλλά και της επαφής με άλλα οχυρά που έλεγχαν τα περάσματα τα οποία οδηγούσαν στα νότια⁴³. Ο πύργος, ο οποίος σώζεται σχεδόν σε όλο του το ύψος, είναι τετράγωνος στην κάτοψη με μήκος πλευράς 5,60 μ. και πάχος τοίχων 0,80 μ. Το κτίσμα πρέπει να είχε τρεις ορόφους. Το ισόγειο στεγαζόταν με θόλο και

³⁴ Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 25), πίν. Ια, ΙVβ, Vα-β, XV, XIIα-β, XVIα.

³⁵ Στο ίδιο, πίν. XI, XII, XIV, XV, XVIα.

³⁶ Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, 30-31, εικ. 8 και 56-57, εικ. 67α.

³⁷ A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge, II (XIe-XIVe siècle)*, Bibliothèque des Cahiers Archéologique XII, Παρίσι 1976, 71-72, πίν. XLic.

³⁸ Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οι τοιχογραφίες ναών του κάστρου*, Αθήνα 2001, 39 εικ. 63, 64, 65, 101-102 εικ. 195, 196.

³⁹ Λαμπροπούλου - Αναγνωστάκης - Κόντη - Πανοπούλου, ό.π. (υποσημ. 32), 197, σημ. 26.

⁴⁰ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 26.

⁴¹ Nuri Pere, *Osmanlılarda Madeni Paralar (Coins of the Ottoman Empire)*, Istanbul 1968, A/631.

⁴² Για τα ευρήματα της ανασκαφής βλ. και ΑΔ 51 (1996), Χρονικά, 179-180, σημ. 46-52.

⁴³ Ο πύργος, κτισμένος στην άκρη του υψώματος του Λυκοβουνού, βλέπει τη θάλασσα του λακωνικού κόλπου, ελέγχει από τα ανατολικά το φαράγγι του Βασιλοπόταμου και τον Πάρνωνά, επικοινωνεί οπτικά από τα δυτικά με τον παλιόπυργο στο Δαφνί (αδημοσίευτος) και με τον πύργο στα Καλύβια της Σοχάς (Ormerod, ό.π. (υποσημ. 9), 64) και επιβλέπει από τα νότια και τα δυτικά τα περάσματα που κατευθύνονται προς τη Μονεμβασιά.

η πρόσβαση στον πρώτο όροφο γινόταν με κτιστή σκάλα. Τα βασιικά δομικά υλικά αποτελούν εντόπιοι σχιστόλιθοι και παχύ ασβεστοκονίαμα στους αρμούς και στα επιχρίσματα. Στον ανατολικό τοίχο του ισογείου, εσωτερικά, διαμορφώνεται τυφλό αψίδωμα. Η διαμόρφωση αυτή ανήκει τυπολογικά σε κατασκευές που παρατηρούνται τόσο σε οχυρούς βυζαντινούς πύργους⁴⁴, όσο και στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, σε μονόχωρους, καμαροσκέπαστους ναούς των υστεροβυζαντινών χρόνων που απαντούν συχνά στην ευρύτερη περιοχή της Λακωνίας⁴⁵. Η είσοδος του πύργου βρίσκεται στη δυτική πλευρά, ψηλότερα από το έδαφος για λόγους ασφαλείας. Σε όλους τους τοίχους ανοίγονται πολεμοθυρίδες και στα ψηλότερα σημεία υπάρχουν καταχύστρες ή ζεματίστρες καθώς και τυφεκιοθυρίδες. Πλησίον της νότιας πλευράς του πύργου διακρίνεται, μέσα στην πυκνή άγρια βλάστηση, μεγάλη κινστέρινα. Γύρω από τον πύργο και την κινστέρινα, σε μεγάλη ακτίνα, πλήθος από λίθους, θεμέλια τοίχων και άφθονο ασβεστοκονίαμα υποδηλώνουν την ύπαρξη οχυρωματικού περιβόλου ή ακόμη και άλλα συμπληρωματικά κτίσματα. Ο πύργος του Λυκοβουνού ήταν ένα βυζαντινό οχυρό, αλλά η χρήση του συνεχίστηκε, όπως υποδεικνύουν αμυντικά και μορφολογικά στοιχεία του, σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κατοχής.

Ο προβληματισμός αναφορικά με την ταύτιση αυτού του μνημείου αποκτά ιδιαίτερη διάσταση, καθώς φαίνεται να απηχεί ένα χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου του έτους 1405 «Περί της Εκκλησίας Μονεμβασίας»⁴⁶. Είναι γνωστό ότι ο Μανουήλ το Δεκέμ-

βριο του 1399 έφυγε από την πρωτεύουσά του για τη Δύση στην προσπάθειά του να πείσει τους καθολικούς να σώσουν το Βυζάντιο από τον τουρκικό κλοιό, αφήνοντας τη διοίκηση της αυτοκρατορίας στον ανηψιό του Ιωάννη Ζ΄. Την οικογένειά του εμπιστεύθηκε στον αδερφό του Θεόδωρο Α΄ Παλαιολόγο, δεσπότη του Μυστρά⁴⁷. Κατά τη διάρκεια της απουσίας του Μανουήλ πέθαναν στη Λακωνία δύο από τα παιδιά του⁴⁸ και ο Θεόδωρος εξέδωσε ένα αργυρόβουλλο⁴⁹, σύμφωνα με το οποίο θα έπρεπε να τελούνται δύο φορές την εβδομάδα λειτουργίες στη μνήμη τους με τη φροντίδα του μητροπολίτη της Μονεμβασίας Ακακίου⁵⁰. Ο αυτοκράτορας, μετά την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη, εξέδωσε ένα χρυσόβουλλο, με το οποίο ουσιαστικά επικυρώνει το αργυρόβουλλο του Θεόδωρου και με αυτό δωρίζει στη μητρόπολη της Μονεμβασίας *...τήν ειρημένην χώραν του Έλικοβουνού μετά του έν αυτή πύργου και πάσης τής περιοχής αυτής και ζητεί από τον εκάστοτε μητροπολίτη ...έκτελείν και ποιείν καθ' εκάστην εβδομάδα ... λειτουργίας δύο... υπέρ των ψυχών των εκείσε ταφέντων παιδων τής βασιλείας μου...*⁵¹.

Το Ελικοβουνό, έχω τη γνώμη, όπως άλλωστε έχει υποστηριχθεί και παλαιότερα, ότι αποτελεί πιθανότατα παρεμφερή γλωσσικό τύπο του Λυκοβουνού στο Δαφνί⁵², το οποίο αναφέρεται ενενήντα περίπου χρόνια πριν στο χρυσόβουλλο του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου, του έτους 1314⁵³.

Το θέμα έχει απασχολήσει αρκετά τους σύγχρονους μελετητές. Η αρχιτέκτων-ιστορικός δρ. Χάρης Καλλιγά θεωρεί λογικό να ταυτιστεί το Ελικοβουνό με την Ελίκα, στη

⁴⁴ Όπως π.χ. στο λεγόμενο πύργο του Τσιμισκή στη μονή της Μεγίστης Λαύρας στον Αθω (S. Popović, «Pyrgos in the Late Byzantine Monastic Context», *Manastir Ziča Zbornik Radova*, Kraljevo 2000, 99, εικ. 2b, c.

⁴⁵ Όπως π.χ. ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος στο Γεράκι της Λακεδαίμονος (N. K. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οι εκκλησίες του οικισμού*, Θεσσαλονίκη 1981, 3, εικ. 4), ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στο Βασιλάκι της Λακεδαίμονος (Κ. Διαμαντή, «Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Βασιλάκι της Λακωνίας», *ΑΔ* 36 (1981), Μελέτες, 168-187, πίν. 72α), ο Ταξιάρχης στο νεκροταφείο της Κάτω Καστανιάς, ο Άγιος Ανδρέας στην Κάτω Καστανιά, ο Άι-Στράτηγος στο Φαρακλό της Επιδάουρου Λιμηράς (N. B. Δρανδάκης - N. Γκιολές - Ε. Δωρή - Σ. Καλοπίση - Β. Κέπετζη - Χ. Κωνσταντινίδη - Μ. Παναγιωτίδη, «Έρευνα στην Έπίδαυρο Λιμηρά», *ΠΑΕ* 1982, 425, 430, 435, πίν. 243).

⁴⁶ Miklosich - Müller, ό.π. ((υποσημ. 17), 168 κ.ε. Σπ. Λάμπρος, *Παλαιολόγια και πελοποννησιακά*, τ. III, Αθήνα 1926, 122 κ.ε. Για το χρυσόβουλλο γενικά βλ. και F. Dölger, *Regesten* (υποσημ. 17), αριθ. 3307.

⁴⁷ J. W. Barker, «Manuel II Palaeologus (1391-1425)». *A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick-New Jersey 1979, XXVI (έτ. 1399 κ.ε.). Ε. Ζαχαριάδου, «Η επέκταση των Όθωμανών στην Ευρώπη ως τήν Άλωση τής Κωνσταντινούπολης (1354-1453)», *ΙΕΕ*, τ. Θ΄, Αθήνα 1980, 194.

⁴⁸ G. Schlumberger, *Byzance et les croisades*, Παρίσι 1927, 139. P. Schreiner, «Chronologische Untersuchungen zur Familie Kaiser Manuels II», *BZ* 63 (1970), 290, XI.

⁴⁹ V. Laurent, «Un argyrobulle inédit du despote de Morée Théodore Paléologue en faveur de Mastino de Cattanéi, Gentilhomme, Toscan», *REB* 21 (1963), 218-219.

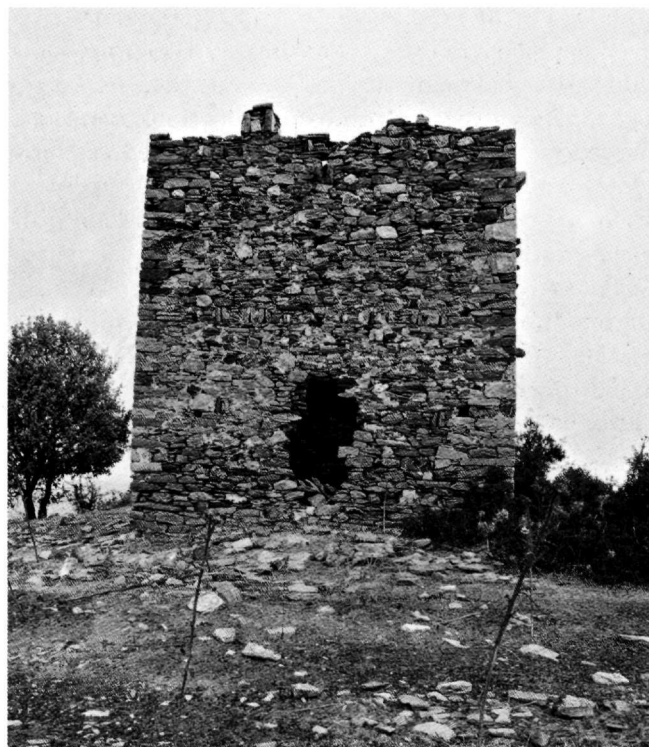
⁵⁰ Καλλιγά, ό.π., (υποσημ. 16), 327-328, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁵¹ Miklosich - Müller, ό.π. (υποσημ. 17), 168-169.

⁵² Διον. Α. Ζακυθινός, «Μανουήλ Β΄ ό Παλαιολόγος και ό καρδινάλιος Ίσιδωρος έν Πελοποννήσῳ» *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier à l'occasion du 25e anniversaire de leur arrive en Grèce*, τ. 3, 1957, 57. Πίκουλας, ό.π. (υποσημ. 4), σημ. 14 στη σ. 398.

⁵³ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 16.

δυτική πλευρά της λακωνικής χερσονήσου, όπου οι περισσότεροι οικισμοί δεν έχουν αλλάξει ούτε όνομα ούτε θέση⁵⁴. Η καθηγήτρια του πανεπιστημίου Αθηνών Ελένη Δωρή προτείνει την ταύτιση των κτισμάτων της Γερουμάνας με τη χώρα του Ελικοβουνού και ενός πύργου, ο οποίος όμως βρίσκεται σε αρκετά μεγάλη απόσταση (1,5 χλμ. περ.), με τον πύργο της χώρας του Ελικοβουνού⁵⁵. Ωστόσο, στο χρυσόβουλλο του Μανουήλ αναφέρεται σαφώς ότι ο πύργος βρισκόταν μέσα στη χώρα του Ελικοβουνού, *την ειρημένην χώραν του Έλικοβουνού μετά του έν αυτή πύργου*⁵⁶, και επομένως η ταύτιση αυτή δεν ευσταθεί. Τα αναγραφόμενα στο χρυσόβουλλο στοιχεία, η χώρα δηλαδή με τον πύργο της, εντοπίζονται μόνο στο Λυκοβουνό της Λακεδαίμονος και γι' αυτό είναι λογικό, όπως πολύ σωστά έχει παρατηρηθεί από τον καθηγητή Γιάννη Πίκουλα, «στη μητρόπολη Μονεμβασίας να αποδίδεται μία παραμεθόριος οχυρωτάτη θέση, όπως το Λυκοβουνό στο Δαφνί, στα περίχωρα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Συνεπώς, το χρυσόβουλλο του 1405 επαναπροσδιορίζει την οροθεσία του αντιστοίχου του – αυτού του 1314 – σε μία καιρία περιοχή, όμορη των δύο μητροπόλεων»⁵⁷. Η περιοχή αυτή και ο πύργος της θεωρούμε ότι θα μπορούσαν να συνδεθούν με τον τόπο της παραμονής και του θανάτου των παιδιών του αυτοκράτορα Μανουήλ και ότι η περιφέρεια μονή του Αγίου Γεωργίου, που βρίσκεται πολύ κοντά στον πύργο, δεν αποκλείεται να αποτέλεσε και τον τόπο της ταφής τους. Στο χρυσόβουλλο άλλωστε, όπου γίνεται λόγος για τη χώρα και τον πύργο της, μνημονεύονται και οι *έκείσε ταφέντες παίδες*⁵⁸. Στην ταύτιση του Ελικοβουνού με το Λυκοβουνό στο Δαφνί της Λακεδαίμονος και την πιθανή σύνδεσή του με την αυτοκρατορική οικογένεια συνηγορεί η ιστορική συγκυρία που διαμορφώνεται στην περιοχή κατά τα έτη 1400-1404 και έχει σχέση με την πώληση του Μυστρά στους Ιωαννίτες ιππότες⁵⁹. Είναι

Εικ. 11. Λυκοβουνό. Ο πύργος. Νότια πλευρά.

γεγονός ότι το 1400 ο δεσπότης Θεόδωρος απελπισμένος από την τουρκική απειλή παραχώρησε ολόκληρο το Δεσποτάτο στους Ιωαννίτες, ενώ ο ίδιος μετέφερε την έδρα του στη Μονεμβασία. Η λαϊκή όμως αντίδραση τον ανάγκασε να επιστρέψει προκειμένου να διεκδικήσει τα εδάφη του και για το σκοπό αυτό ζήτησε τη διπλωματική βοήθεια του αδερφού του, του αυτοκράτορα Μανουήλ Β', ο οποίος βρισκόταν στη Δύση⁶⁰. Σύμφωνα με γραπτές πληροφορίες οι διαπραγματεύσεις με το τάγμα έγιναν στον Βασιλοπόταμο⁶¹, όπου μαρτυρείται και η πα-

⁵⁴ Καλλιγιά, ό.π. (υποσημ. 16), 213.

⁵⁵ Ελένη Δωρή, «Έρευνα στην Έπίδαυρο Λιμηρά», ΠΑΕ 1982, 385-386.

⁵⁶ Miklosich - Müller, ό.π. (υποσημ. 17), 168-169.

⁵⁷ Πίκουλας, ό.π. (υποσημ. 4).

⁵⁸ Miklosich - Müller, ό.π. (υποσημ. 17), 169.

⁵⁹ D. A. Zakythinis, *Le Despotat grec de Morée, I. Histoire politique*, Παρίσι 1932 (2η έκδοση με προσθήκες και διορθώσεις της Ch. Maltezou, Λονδίνο 1975), 158-161, 347. R. J. Loenertz, «Pour l'histoire du Péloponnèse au XIV siècle (1382-1404)», *REB* 1 (1943), 186-196 (= *Byzantina et franco-graeca I*, 1970, 253-265).

⁶⁰ A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Παρίσι

1969, 272-273. Loenertz, ό.π., 254-261. J. Chrysostomides, «Introduction», στο *Mannuel Palaeologus Funeral Oration on his Brother Theodore* (επιμ. J. Chrysostomides), CFHB 26, Θεσσαλονίκη 1985, 23-24.

⁶¹ *Monumenta Peloponnesiaca, Documents for the History of the Peloponnese in the 14th and 15th Centuries* (επιμ. J. Chrysostomides), Camberley, Surrey 1995, 548-549. Υπάρχουν μαρτυρίες ότι παλαιότερα ο Ευρώτας ήταν πλωτός στις εκβολές του και εχρησιμοποιείτο για τη διακίνηση πλοιαρίων (Βαγιακάκος, ό.π. (υποσημ. 2), 396). Για την επιλογή του Βασιλοπόταμου ως τόπου κατάλληλου για τις διαπραγματεύσεις βλ. Α. Λούβη-Κίζη, «Η Παντάνασσα της Γερουμάνας», *Σύμμεικτα* 16 (2003-2004), 364.

12. Λυκοβουνό. Οι κατοικίες των Μαυρομαχαλέων. Στο βάθος διακρίνεται ο πύργος.

ρουσία της οικογένειας του Μανουήλ⁶². Ως εκ τούτου δικαιολογείται να υποθέσουμε ότι η αυτοκρατορική οικογένεια είχε εγκατασταθεί την περίοδο αυτή στο Λυκοβουνό, όχι μακριά από τον Βασιλοπόταμο, που ήταν τόπος ασφαλής με έντονη βυζαντινή παρουσία. Τελικά, η συνθήκη που υπογράφηκε μεταξύ του βυζαντινού αυτοκράτορα και των Ιωαννιτών, στις 5 Μαΐου του 1404 (*tractatus, pacta convenciones, promissiones et obliaciones*) υπήρξε καθοριστική για τη ρύθμιση της κατάστασης και την τελική αποχώρηση των Ιωαννιτών από την Πελοπόννησο⁶³. Η συσχέτιση επομένως των τεκμηρίων της αρχαιολογικής και τοπογραφικής έρευνας στο Λυκοβουνό, σε συνάρτηση με τις ιστορικές μαρτυρίες, επιτρέπει την ασφαλέστερη αξιολόγηση των ήδη γνωστών, προσθέτοντας νέα σημαντικότερα στοιχεία στη βυζαντινή ιστορία της Λακωνίας.

Είναι φανερό ότι κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο οι ιστορικές πηγές τεκμηριώνουν την ένταξη του Λυκοβουνού στη γεωγραφική, εκκλησιαστική και πολιτική δικαιοδοσία της Μονεμβασίας⁶⁴, ενός μείζονος σημασίας βυζαντινού κέντρου και από τα σημαντικότερα

λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου, που από το 13ο έως και το 15ο αιώνα με την αυτοκρατορική εύνοια των Παλαιολόγων κατόρθωσε να γίνει ανεξάρτητη εμπορική δύναμη με θαυμαστή οικονομική ανάπτυξη⁶⁵. Προκύπτει επομένως ότι ο οικισμός κατέχει αξιοσημείωτη θέση στην τοπική ιστορία της εποχής. Όμως, τα υπάρχοντα αρχαιολογικά στοιχεία δεν επαρκούν για να εκτιμηθεί η εξέλιξη και η σημασία του στο χώρο και το χρόνο.

Ενδιαφέρον ωστόσο είναι ότι το 1463, στον κατάλογο του Ιταλού προβλεπτή του Μοριά Stefano Magno για τους τόπους του Μοριά που κατέχουν οι Βενετοί, καταγράφεται μαζί με τη Verdogna (Βαρδούνια) και το Zirachi (Γεράκι) και το Lacounouo, που δεν μπορεί να είναι άλλο από το Λυκοβουνό⁶⁶. Φαίνεται λοιπόν ότι το 15ο αιώνα το Λυκοβουνό αποκτά σημασία από άποψη θέσης και ακολουθεί τη γενική ιστορία της ευρύτερης περιοχής του. Την εποχή της τουρκοκρατίας η ζωή στο Λυκοβουνό μαρτυρείται από το μεγάλο αριθμό των ερειπωμένων κτισμάτων, πολλά από τα οποία έχουν οχρωματικό χαρακτήρα. Τα καλύτερα διατηρημένα, κοντά στον πύργο, ανάγονται στα μετά την Επανάσταση του 1821 χρόνια και ήταν κατοικίες της οικογένειας των Μαυρομαχαλέων⁶⁷ (Εικ. 12). Χαρακτηριστική είναι και η κρήνη με το ισλαμικό τόξο διπλής καμπυλότητας και την εγχάρκτη επιγραφή (ασβεστωμένη σήμερα), που βρίσκεται στην οικιστική συγκέντρωση της βόρειας πλαγιάς. Κοντά στην κρήνη υπάρχει νεότερη εκκλησία του Αγίου Ιωάννη, κτισμένη όμως πάνω σε παλαιότερη, όπως δηλώνει το δάπεδό της από ακατέργαστους λίθους τοποθετημένους στο χώμα, χωρίς τη χρήση συνδετικού υλικού. Διαφωτιστική για την εποχή είναι μία επιγραφή σε λίθο στην τοιχοδομία του Παλιομονάστηρου στο Βρονταμά, η οποία μνημονεύει την ανακαίνιση του ναού από τον ιερομόναχο Θεοδόσιο *ἐκ χωρίου Λυκοβουνουῦ ἐν [ἔ]τι ἀχιγ'* (1613)⁶⁸.

Στις αρχές του 18ου αιώνα, στη γνωστή απογραφή των Βενετών επί του προνοητή Francesco Grimani (8 Οκτωβρίου 1701) αναφέρεται ότι το Λυκοβουνό ανήκε στο Territorio di Mistra της επαρχίας Λακωνίας (Provincia di

⁶² Barker, ό.π. (υποσημ. 47), XXIX, 235.

⁶³ Zakythinos, ό.π. (υποσημ. 59), 347. Barker, ό.π. (υποσημ. 47), XXIX-XXX, 233. Chrysostomides, «Introduction», ό.π., 23-24. *Monumenta Peloponnesiaca*, ό.π., 501 αριθ. 257, 519 αριθ. 271, 522 αριθ. 273, 549.

⁶⁴ Miklosich - Müller, ό.π. (υποσημ. 17), 159-160. Πίκουλας, ό.π. (υποσημ. 4), 393-404, ειδικ. 395-399.

⁶⁵ Στο ίδιο, 154 κ.ε. Καλλιγά, ό.π. (υποσημ. 16), 138-157.

⁶⁶ Ch. Hopf, *Chroniques gréco-romaines*, Βερολίνο 1873, 202.

⁶⁷ Μυλωνάκος, ό.π. (υποσημ. 4), 50.

⁶⁸ Ν. Β. Δρανδάκης, «Το Παλιομονάστηρο του Βρονταμά», *ΑΔ* 43 (1988), Μελέτες, 191, πίν. 100γ. Η επιγραφή έχει διαβαστεί ως εξής: + ἀνακανήστη ω πάν/σεπτος ναως τις οπι[ερα]γίας Θεοτόκου] εν / τῶ καιρῶ τοῦ Θεοδοσίου Ιερομοναχου ἐκ / χωριου Λυκοβουνουῦ / εν [ἔ]τι ἀχιγ'.

Laconia) με πρωτεύουσα τη Μονεμβασία (Malvasia) και είχε 136 κατοίκους⁶⁹.

Λίγο μετά τη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους, το Λυκοβουνό έγινε η πρωτεύουσα του δήμου Κυδωνίας. Ο οικισμός φαίνεται να εγκαταλείπεται μετά το 1840, όταν καταργήθηκε ο δήμος Κυδωνίας και οι κάτοικοι άρχισαν σιγά σιγά να αναζητούν καλύτερες συνθήκες ζωής σε

τόπους προσιτότερους⁷⁰. Σήμερα, με κόπο διακρίνει κανείς τα απομεινάριά του παρελθόντος, τεκμήρια άξια μνήμης και πνευματικής παρακαταθήκης, τα οποία πλουτίζουν την εικόνα της μνημειακής τοπογραφίας της βυζαντινής Λακωνίας και παράλληλα αποκαλύπτουν νέες πτυχές της δημιουργικής παραγωγής της.

Kalliopi P. Diamanti

UN SITE BYZANTIN INCONNU À LYKOVOUNO DE LACONIE DES ÉLÉMENTS SUR L'ENQUÊTE ARCHÉOLOGIQUE RÉCENTE

Lykovouno est une masse allongée, un contrefort du mont Taygète, formée de monticules bas, qui s'étend de la location Pyri de la municipalité de Sparte jusqu'à la frontière de la municipalité de Skala.

Sur la colline de Lykovouno, qui se trouve au Nord-Est du village de Dafni, on peut distinguer des ruines vastes aux vestiges archéologiques (Fig. 1), qui témoignent de l'évolution historique d'un lieu de l'Antiquité jusqu'à son abandon, au milieu du XIXe siècle.

Les restes des structures et du tissu urbain visibles donnent une image approximative de la cité byzantine. Au point culminant de la colline habitée, des fouilles limitées, réalisées par la soussignée, en été de 1996, ont abouti à un lieu de culte (aux dimensions 12,80x10m) (Fig. 2 et 3) en trois phases

majeures de construction et ont donné des résultats intéressants : des pavements décoratifs en *opus sectile* in situ, d'une variété de marbres et de dessins, du XIe-XIIe siècle (Fig. 4-6), des fragments des fresques, du XIIIe-XIVe siècle (Fig. 10), des membres de sculpture architecturale en marbre, du XIe-XIVe siècle (Fig. 7-9), de la céramique des années byzantines et post byzantines, des pièces de monnaie byzantines et ottomane, des fragments de vases en verre. Les données des fouilles ne laissent aucun doute que l'édifice chrétien s'identifie au monastère de Saint George de Lykovouno qui est mentionné dans le chrysobulle de l'empereur Andronic II Paléologue de l'année 1314 (?) « En faveur de l'Église et du Territoire de Monemvasie » et font preuve de la présence culturelle de la cité pendant la période byzantine mésobyzan-

⁶⁹ Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμοί και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 1985, 284.

⁷⁰ Μυλωνάκος, ό.π. (υποσημ. 4), 11 και 48-49.

tine et paléologue. Les trouvailles de Lykovouno sont également importantes car elles enrichissent l'image de la topographie monumentale de Laconie byzantine et en même temps elles fournissent des exemples de création artistique, d'une qualité supérieure, de la région pendant un temps concret de son histoire.

Pendant l'occupation ottomane Lykovouno est en prospérité, comme en témoignent les épars bâtiments ruinés, dont certains étaient habités par la famille de Mavromihali (Fig.

12), les tours (Fig. 11), les églises, la fontaine avec son arc distinctif islamique aussi bien que les témoignages épigraphiques.

Peu après la fondation du nouvel État Grec, Lykovouno devint la capitale de la communauté de Kydonia. Il semble que la région soit abandonnée vers 1840, lorsque la municipalité de Kydonia a été abolie et les habitants commencèrent à chercher des meilleures conditions de vie dans des endroits plus accessibles.